

dr. sc. Vjenceslav Herout  
profesor povijesti u miru  
Petra Preradovića 65  
43 500 Daruvar  
vjenceslav.herout@bj.t-com.hr

Primljeno/Received: 10.9.2016.  
Prihvaćeno/Accepted: 21.2.2017.  
Rad ima dvije pozitivne recenzije  
Pregledni rad/Review

UDK 94(497.526Daruvar=411.16)  
929.52Gross

## DOPRINOS ŽIDOVA I OBITELJI GROSS RAZVOJU DARUVARA PREMA RUKOPISU EZRE UKRAINČEKA

**Sažetak:** Stradanja židovskog naroda seže u daleku prošlost. Jedno od njih dogodilo se i u prvoj polovini 6. stoljeća prije Krista, kada su prvi puta mnogi Židovi bili sa svojih ognjišta odvedeni na područje jednog dijela Babilonskog Carstva i tu stvorili prvu židovsku dijasporu. Ovdje su bili u sužanjstvu do druge polovine istog stoljeća, kada im je perzijski car dozvolio ponovni povratak u domovinu. Od tada pa do dolaska prvih židovskih obitelji na područje Daruvara puno se toga dogodilo, a promijenio se i način njihovog života. Nakon dolaska u Daruvar oni su kao trgovci obilazili sela, kupovali i prodavali jeftine stvari i tako su se tijekom vremena među njima pojavili sitni trgovci i prvi poduzetnici, a kasnije školovanjem liječnici, odvjetnici i političari. Svojim su radom postali uzor za ostale stanovnike jer su doprinijeli napretku cjelokupnom gospodarstvu na daruvarskom području. U Daruvaru su do Drugog svjetskog rata Židovi ostavili duboki trag i njihov je doprinos vidljiv i danas, u vrijeme kada u Daruvaru živi samo nekoliko pojedinaca židovskog podrijetla. O tom njihovom nedovoljno poznatom doprinosu na daruvarskom prostoru baca se više svjetla u ovom prikazu.

**Ključne riječi:** Židovi, Daruvar, Isak Gross, židovske obitelji, obitelj Gross,

### 1. Prvi podaci o daruvarskim Židovima

Daruvar spada u mlađe gradove u Hrvatskoj. Prvi njegovi stambeni objekti počeli su nicati oko plemićkog dvorca kojeg je u razdoblju 1771.-1777. dao graditi grof Antun Janković. Na

daruvarskom području prije toga Židova nije bilo jer im je bilo zabranjeno naseljavanje.<sup>182</sup> Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija krajem 17. stoljeća uz manji broj preostalih sela, počela su na njegovom području nicati nova sela, ali među novim seoskim stanovništvom nisu tada bile zabilježene židovskih obitelji. Poticaj za veće migracije židovskih obitelji dao je kralj Josip II. Postupno poboljšanje položaja Židova počelo je njegovim ediktom o toleranciji 1782. te aneksom *Gens judaica* iz 1783. godine kada je proglasio vjerske slobode i dozvolio naseljavanje židovskih obitelji i u gradove.<sup>183</sup> Nakon toga i na daruvarska područja postupno su se počele naseljavati židovske obitelji, što je moguće pratiti u Matičnim knjigama bjelovarske židovske općine. Prvo rođeno židovsko dijete u Daruvaru bila je Babet Deutsch, rođena 1784. godine. Nakon nje rodili su se Abraham Glück (1792.), Judit Oblat (1793.), Jakob Mautner (1795.), Albert Müller (1797.), Ignatz Fried (1798), a tijekom 19. stoljeća, do 1878. godine, zabilježeno je ukupno 374 rođene djece doseljenih židovskih obitelji.<sup>184</sup>

No, treba napomenuti da ove podatke treba uzet s rezervom, jer prema Dobrovšak, sva židovska djeca unesena su naknadno u matične knjige iz razloga što su se rodila drugdje, jer u to vrijeme nema rabina na ovom području i po zakonu unosila su se po mjestu rođenja roditelja.<sup>185</sup> U zapisu daruvarske župe iz 1821. godine u Daruvaru su bile 42 kuće u kojima je

<sup>182</sup> Da li je bilo možda židovskih trgovaca u tom dijelu Osmanlijskog teritorija prije oslobođenja Slavonije za to nema podataka.

<sup>183</sup> Ljiljana, DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravina*, br. 6., 2004., 23. Za detaljnije o Židovima u Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću vidi također: Ljiljana, DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007. (doktorska disertacija).

<sup>184</sup> Državni arhiv Bjelovar (HR-DAB), Matična knjiga rođenih (1784.-1940.), Židovska općina Daruvar, B 296. Sačuvane matične knjige nisu u potpunosti izvorne jer su u njih naknadno uneseni stariji podaci iz nekih drugih knjiga. U razdoblju 1784.-1878. godine rođena židovska djeca su se bilježila redosljedom, počevši od 1784. godine, do zadnjeg rođenog 1878. godine koji je nosio broj 374. Od 1879. godine novorođena djeca su se brojčano ubilježavala zasebno za svaku godinu. Nakon 1878. godine, zbog novih zakonskih propisa, u Hrvatskoj su se uneseni podaci pisali na hrvatskom jeziku. Raniji su podaci bili na njemačkom jeziku. U podacima o djetetu se navodi i ime obrezivatelj/mohel. Isak Gross se kao obrezivatelj prvi puta u jednom slučaju navodi 1872. godine, a nakon toga od 1873. godine redovito. Podatak je važan radi određivanje vremena njegovog dolaska u Daruvar. Vidi i: Julije, KEMPF, Popis Židova u požeškoj županiji 1787. i 1788., *Vjesnik Kraljevskog hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, XV., Zagreb, 1913. i Julije, KEMPF, Novi prilozii za povijest Židova u požeškoj županiji, *Vjesnik Kraljevskog hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, XVIII, Zagreb, 1916.

<sup>185</sup> Ljiljana, DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, n. dj., 122.-125.; 134-137.; 147.-148. Kako navodi Dobrovšak: „Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće je u ožujku 1798. zatražilo od Požeške županije iskaz domaćih Židova i židovskih općina (*Judaicae comunitates*) uz odgovore da li uredno plaćaju tolerancijske takse i prinose za kontribuciju. Distriktni sudac Sigfrid Katineli sastavio je iskaz za požeški kotar u kojem se spominju samo dvije židovske obitelji (Stražeman i Kula) s 13 članova, dok ih u pakračkom kotaru prema Daruvaru i Kutini nije pronašao, iako ih je bilo.“

živjelo ukupno 263 stanovnika, od čega 163 rimokatoličke, 80 grčkoistočnjačke (pravoslavne) i 20 židovske vjere.<sup>186</sup> Prema službenoj statistici iz 1857. godine, taj se broj povećao na 616 stanovnika od čega 48 Židova, godine 1890. godine je u Daruvaru je u 178 stambenih jedinica živjelo 1663 stanovnika, od čega 193 Židova, a najveći zabilježen njihov broj bio je 1910. godine kada ih je bilo 239.<sup>187</sup>

U gospodarstvu Daruvara prednjačile su židovske trgovačke obitelji pa su neke od njih već sredinom 19. stoljeća došle u sukob s daruvarskim obrtničkim i trgovačkim obiteljima, ali ne iz vjerskih razloga, već zbog konkurencije. Dio domaćih trgovaca vidio je u Židovima konkurenciju za njihov daljnji probitak pa su povremeno, pod raznim izlikama, od vjerskih do političkih, poduzimali razne mjere pritisaka protiv njih, zbog čega su se neke židovske obitelji odlučile na daljnja putovanja tražeći nove sredine za život. Mnoge su se židovske obitelji uslijed toga selile iz Daruvara i kasnije i bez ovakvih pritisaka, uglavnom u slučajevima kada su osjetili da ih je bilo na jednom mjestu previše i kada su jedni drugima postali konkurencija pa su tražili neku novu sredinu u kojima do tada još Židovi nisu živjeli. Pošto su u Daruvaru imali velik udio u obrtu i trgovini, svojim su kapitalom ostvarili monopol i u nekim drugim djelatnostima.<sup>188</sup>

Židovi Daruvara imali su svoju općinu šezdesetih godina 19. stoljeća, za koju se ne zna, kada su je osnovali, sinagogu su počeli graditi 1860. godine. Od toga vremena utemeljili su i groblje.<sup>189</sup> Do 1860. bogoslužje se obavljalo u kupališnoj zgradi, gdje je grof Janković prepustio daruvarskim Židovima u tu svrhu dvije sobe. Grof Julije Janković je ujedno 1860. poklonio i daruvarskoj *Židovskoj općini* i zemljište za groblje dok je sinagoga posvećena nakon što se 1872. doselila iz Brašova obitelj rabina Isaka Grossa.<sup>190</sup> Njegovim dolaskom Daruvar je dobio čovjeka širokih pogleda: imao je sklonosti prema filozofiji, umjetnosti i glazbi, njegov svjeto-

---

<sup>186</sup> Mijo, ETTINGER, *Stogodišnjica daruvarske župe (1821.-1921.)*, Zagreb, 1922., 18. Prema Dobrovšak (DOBROVŠAK, 2007.) „Sve ukupno u Požeškoj županiji u ova dva kotara žive 42 židovske obitelji s ukupno 210 duša.“

<sup>187</sup> Miroslav, KUZLE, *Židovi u našoj županiji, Pučki kalendar BBŽ*, 2000., Bjelovar, 120.-121.

<sup>188</sup> Filip, POTREBICA, *Požeška županije u revoluciji 1848.-1849.*, Zagreb, 1984., 145.

<sup>189</sup> <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=3>. U istom izvoru se navodi da su Židovi došli uglavnom iz zapadnih ugarskih županija, ali ih je bilo i iz ostalih dijelova Habsburške Monarhije (Austro-Ugarske).

<sup>190</sup> Lavoslav, Glesinger, *Iz prošlosti daruvarskih Jevreja, Židov*, br. 40., 27. IX. 1935, 7.-8. Gross, Isak (26. listopada 1835., Gesztely kraj Miskolca – Daruvar, potkraj 1906.) (24. teveta 5666.), rabin. Izabran za rabina 1872. kada je odmah po dolasku posvetio hram koji je izgrađen u Daruvaru. Rabinski studij završio na čuvenoj bratislavskoj Ješivi. Služio kao rabin u Fogarašu, i kao učitelj na židovskoj školi u Brašovu do 1872., odakle je došao u Daruvar. Po dolasku u Daruvar osnovao je židovsku školu. Izak Gross bio je predmolitelj, rabin, šohet, mohel te je obavljao sve religiozne-ritualne funkcije. Njegovom smrću prestala je i s radom židovska škola u Daruvaru. Na počinak ga je ispratio virovitički nadržabin H.E. Kauffman

nazor bio je prožet liberalističkim elementima. Imao je i svoju knjižnicu u kojoj su, uz vjerske knjige, bila i djela Kanta, Shopenhauera, Shakespearea, Goethea, Lenannsa i drugih poznatih filozofa i književnika.

Romaniziran prikaz o njemu, obitelji Gross i prilikama u Daruvaru do Drugog svjetskog rata daje nam Ezra Ukrainčik<sup>191</sup> u svom djelu *Obitelj Sorg*.<sup>192</sup> U njemu upoznajemo tri generacije daruvarske židovske obitelji Gross čiji su članovi obilježili zadnja desetljeća 19. stoljeća i prva desetljeća 20. stoljeća. One su imali utjecaj na daruvarsko gospodarstvo, novčarstvo i kulturu pa time i na politički život. U rukopisu autor daje i biografske prikaze u kojima je vjerno opisao svoje dojmove o članovima obitelji Gross. Uz realističke opise Daruvara, Ezra je dosta prostora posvetio tadašnjim židovskim vjerskim pogledima iz čega se vidi da mu je bilo bliže duhovno nego materijalno bogatstvo. Bila mu je i prihvatljiva misao da je židovstvo od propasti spasila vjera, literatura i jezik.<sup>193</sup>

Za Daruvarčane su najvažniji oni opisi koje se odnose na život i rad obitelji Sorg (Gross) jer njihovo djelovanje prelazi okvire granice obiteljske povijesti i govori o gospodarskim i svakodnevnim prilikama u Daruvaru u zadnjim desetljećima 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća.

## 2. Prilike u Daruvaru u zadnjim desetljećima 19. stoljeća

Prema rukopisu, obitelj Izaka Grossa živjela je u Fogaraču i Brašovu/Kronstadt Kronstadtu u Erdelju i tu je, prema opisu, oko 1860. godine Izak Gross bio rabinov namjesnik u tamošnjoj židovskoj općini. Uz svoje vjersko znanje, Izak je pokazao sklonost prema filozofiji, umjetnosti i glazbi čiji je svjetonazor bio prožet liberalističkim elementima. U Daruvaru (njem. Kranichstadtu), spletom okolnosti, ali i sve većoj brojnosti židovske zajednice, pojavila se tada potreba za duhovnim propovjednikom, čovjekom koji bi čuvao židovske običaje u *Da-*

<sup>191</sup> Ezra Ukrainčik (1904.-1968.) rodio se u Beču u obitelji Jakoba Ukrainčika koji je bio porijeklom iz Ukrajine i majke Lujze, rođene Gross iz Daruvara, koja se u Daruvar doselila Brašov/Kronstadtt u drugoj polovini 19. stoljeća. Lujza je bila kćerka daruvarskog rabina Izaka Grossa. Ona se u Beču upoznala i udala za zlatara i draguljara Jakoba Ukrainčika. U braku se im rodilo četvero djece: Hugo, Ezra, Hana i Ernestina. Ezra je već u dječjim godinama, živeći kod svoga ujaka Grossa u Daruvaru, imao prilike upoznati se s tadašnjim daruvarskim prilikama. Ezra se kasnije preselio sestri u Osijek, ali je ostao u stalnoj vezi s obitelji svoje majke u Daruvaru. U Osijeku je završio nižu gimnaziju i trgovačku akademiju. Uz solidno obrazovanje Ezra je naučio i više jezika: njemački kao materinji, hrvatski, češki, mađarski, a u vrijeme boravka u Palestini (1921.-1924.) naučio je hebrejski i osnove arapskog jezika.

<sup>192</sup> Sadržaj neobjavljenog teksta obradio je u elektroničkoj formi Đuro Vidmarović pod nazivom *Nepoznat rukopis Ezre Ukrainčik o Židovima u Daruvaru*. U svom opisu Ezra Ukrainčik je obitelj Gross navodio pod nazivom Sorg, a to je obrnuto čitanje ovog prezimena (anagram). U tom opisu teško je razlučiti istinu od romaniziranog zapisa. Time se bave u jednom zajedničkom radu Đuro Vidmarović i Vjenceslav Herout koji žele razlučiti stvarne od nestvarnih sadržaja.

<sup>193</sup> Đuro, Vidmarović, *Nepoznat rukopis Ezre Ukrainčik o Židovima u Daruvaru* (neobjavljeni tekst).

*ruvarskoj židovskoj općini*.<sup>194</sup> Isak Gross je krenuo u Daruvar željeznicom preko Budimpešte do Barzca.<sup>195</sup> Ovdje ga je već čekao fijaker iz Daruvara, kojeg su poslali predstavnici židovske općine. Nešto kasnije za njim su doputovali ostali članovi njegove obitelji: supruga Ernestina Gross, rođena Löwy i njihovo petero djece: Jakob, Lujza, Johana, Samuel i Jozef. Najstariji Jakob je imao šest, a najmlađi Jozef oko jednu godinu.<sup>196</sup>

Kada je Izak Gross došao za rabina u Daruvar, pokrenuo je židovsku školu. O počecima rada te židovske škole doznaje se djelomično i iz zapisa rada pučke škole za katoličku djecu. U njemu se navodi da su u prvim desetljećima druge polovine 19. stoljeća u njihovoj školskoj zgradi nastavu polazili i učenici židovske vjeroispovijesti. Tada su u Daruvaru radile usporedno tri vjerske škole: za pripadnike katoličke, pravoslavne i židovske školske polaznike. Ovo se uklapa i u Ezrin opis koji je naveo da se rabin Izak Gross, nakon dolaska u novu sredinu, trudio da njegova općina postane uzorom ostalim židovskim općinama, ali i stanovnicima u daruvarskoj sredini. Uključio se u rad židovske škole u kojoj su školska djeca, uz vjersku pouku, stjecala znanja iz povijesti, zemljopisa, matematike i spoznajama koje su učenicima trebale za život. Kao zaljubljenik u umjetnost, učenicima je htio ugraditi ljubav prema poeziji i dati im poticaj za dublje proučavanje svega što ih je okruživalo. Njegovu školu nisu polazili samo židovska djeca, nego i manji broj kršćanske djece.

Prema zakonu o emancipaciji sve manjinske zajednice imale su pravo na konfesionalnu školu. Brojni školski zakoni koji su doneseni za Mažuranićevog banovanja nakon 1874. godine išli za tim da se uvede obvezno školstvo. Što se tiče židovskih konfesionalnih škola, ukoliko su ih mogle financirati dotle su i postojale. Školu su također financirale i općine i njezino članstvo. Židovska škola se u Daruvaru održala do 1896. godine. Rabin Izak Gross se odlikovao i svojim liberalnim pogledima o čemu svjedoči mnogo primjera. Jednom je, suprotno židovskim zakonima, vjenčao zagrebačkog Židova Bresslauera koji je živio s rastavljenom ženom i s njom imao troje djece. Iako su ga u obitelji od toga odvrćali, on je to ipak učinio uz obrazloženje da dotični Bresslauer nije živio po vjerskim zakonima pa nije Židov pa se činom vjenčanja neće ni kršiti židovski zakoni, a pomoći će se djeci. Da bi dodatno opravdao svoj čin, rabin Izak je ispričao jednu anegdodu.<sup>197</sup> Ipak iz ovakvih iznimnih slučajeva ne može se reći da je rabin

<sup>194</sup> U Matičnoj knjizi umrlih se navodi da je rabin Izak Gross umro 18. siječnja 1906. godine u 69 godini. Iz toga proizlazi da se rodio 1837. godine. Ukoliko je u Daruvar došao s obitelji 1873. godine, u vrijeme dolaska imao je 36 godina.

<sup>195</sup> Pruga do Barzca bila je dovršena 1868. godine.

<sup>196</sup> Prema zapisniku rođenih Matične knjige *Daruvarske židovske općine Daruvar* dvoje navedene djece (Johana i Jozef) Izaka i Ernestine Gross rodila su nakon dolaska u Daruvar. U Daruvaru se im rodilo petero djece: Filip 1874., Gizela 1875., Johanna 1876., Josef 1878 i Malvina 1881. Većina njihove djece je umrla u djetinjstvu, a odrasli su Jakob, Lujza, Samuel i Josef.

<sup>197</sup> „U Parizu je jedan umirući htio sklopiti brak sa ženom s kojom je živio u divljem braku. Došli su svećenik, bilježnik i žena, ali je umirući, u trenutku kada je trebao izreći „da“ umro. Svećenik je potom rekao bilježniku da ipak zabilježi da je umirući izgovorio traženu riječ jer nekad čovjek ne

kršio židovske zakone. U stvarnosti, on ih je strogo poštivao i nije bilo novca kojima bi se od njega moglo dobiti neki njegov pristanak, ukoliko se kosio sa njima.

Odnosi obitelji Gross s kršćanima sredinom druge polovine 19. stoljeća, prema pisanju Ezre Ukrajinčika, bili su dobri, o čem svjedoči podatak da je rabin Izak Gross surađivao i imao prijateljske odnose s daruvarskim katoličkim župnikom Stjepanom Tadićem. Njemu se pripisuje i zasluga za osnivanje pjevačkog društva *Lahor*<sup>198</sup> u kojem su pjevali mnogi Daruvarčani, neovisno od svoje vjeroispovijesti.

Uz obitelj Gross u Daruvaru bilo je još nekoliko uglednih židovskih obitelji: Morgenstein, Glück, Rochlitz, Urner- Fuchs, Breslauer, Pollak... sve su one pripadale različitim slojevima. Pokušavale su pokrenuti trgovinu ili obrt pa kako nisu uspijevale u tome iz koje kakvih razloga selile su se dalje u nove sredine. Iz *Upisnika u šegrtsku školu* u Daruvaru za razdoblje 1886.-1892. doznaje se tko je sve bio šegrti i kod koga naukovali. Najviše šegrti među židovskim obiteljima imale su trgovačke radnje Hirschler, Urner-Fuchs, Lustgarten, Morgenstern, Friedrich, Büchler, Breslauer, Rohlitz, Glück, Weis. Manji broj ih je bilo u obrtima: Heisler (staklar), Mattenheim (bojadisar), Essl (pekar). Najviše naučnika imao je krojač Deutsch.<sup>199</sup> Ezra Ukrajinčik u rukopisu spominje i uglednu trgovačku obitelj Sorgenstern (zapravo Morgenster jer je Sorgenstern anagram), čiji je jedan član obitelji pisao stihove i o svom trošku izdao je jednu zbirku svojih pjesama.<sup>200</sup> O prisutnosti Židova i kretanju njihovog broja na području Daruvara i njegove okolice svjedoče i Matične knjige rođenih,<sup>201</sup> vjenčanih<sup>202</sup> i Matične knjige umrlih te statistički popisi stanovništva.<sup>203</sup>

---

treba slušati samo ušima nego srcem.“ Postavlja se pitanje da li su ta djeca bila izvanbračna i samim time bila isključena iz nekih službi, a očito ni unutar židovske zajednice nisu bili prihvaćena.

<sup>198</sup> Ovo je prvi podatak o osnivaču pjevačkog društva Lahor u Daruvaru. Ne zna se ni kada je ovo društvo osnovano, ali je već 1886. godine vjerojatno postojalo. Tada je Ivan Zajc uglazbio skladbu na Harambašićeve stihove „Koračnicu Lahora“, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da je bila namijenjena upravo daruvarskom Lahoru.

<sup>199</sup> Vjenceslav, HEROUT, Šegrtska škola od osnivanja do 1945. godine, u: *Razvoj stručnog obrazovanja u Daruvaru 1887.- 1987.*, Daruvar, 1988., 7-12., HR-DAB, Upisnik u šegrtsku školu od 1886./1887.-1891./1992. školske godine.

<sup>200</sup> Radi se o Juliusu Morgensteru čije se zbirka poezije zove „Dichtungen“ (1908.)

<sup>201</sup> HR-DAB, Matična knjiga rođenih (1784.-1940.), Židovska općina Daruvar, B 296. U njoj su podaci o nadnevku rođenja djeteta, spol, spol, da li je zakonit, podaci o ocu i majci, mjestu stanovanja, ime primalje, kod muške djece kad je obrezan i tko je obrezatelj te kumovi i njihovo prebivalište.

<sup>202</sup> HR-DAB, fond 296., Matična knjiga vjenčanih (1858.-1938.), Židovska općina Daruvar, inv. br. 487. U njoj su podaci o zaručnicima, njihovoj dobi, podacima roditelja i zaručnica, mjestu stanovanja roditelja, kada su vjenčani, starost zaručnika, mjesto življenja i vjenčanja, svjedoci te vjenčavatelj. Od 1873. godine kao vjenčavatelj javlja se rabin Izak Gross i to je ujedno i dokaz o vremenu njegovog dolaska.

<sup>203</sup> HR-DAB, fond 296., Matična knjiga umrlih (1858.- 1944), Židovska općina Daruvar, inv. br. 488. U njoj su uz ime navedeno vrijeme smrti, mjesto rođenja pokojnika, zvanje, spol, mjesto smrti, mjesto u kojem je pokopan i uzrok smrti. U razdoblju od 1858.-1879. godine bilo je 108 umrlih duša. Do 1863.

Rabin Izak se u novoj sredini dobro snalazio. Prema Ezrinom opisu u tom vremenu „... Židovi i nežidovi su se dobro podnosili. Bila su to liberalna vremena, nastala pod utjecajem ideje francuske revolucije, ...religijske razlike nisu se smatrali bitni“<sup>204</sup> U tom opisu spominje i kršćanskog trgovca Fucksu [možda pravilno Fuch] koga su mnogi smatrali Židovom „jer se lijepo oblačio“. Uz sve to on je sa poštovanjem govorio o Židovima i njihovim vjerskim običajima. Prema Ezrinom zapisu, Židovi su tada, usprkos toga što su držali do židovstva, prijateljevali i s kršćanima, što je bilo i logično ako su se željeli uključiti u većinsku kršćansku sredinu. Po njegovom mišljenju bilo je to moguće jer stanovništvo nije bilo još „nacionalno svjesno kada se još nije često pitalo kojoj religiji ili naciji čovjek pripada, nego da li je taj korektan i pošten“.<sup>205</sup>

Na prijelazu dvaju stoljeća broj židovskih obitelji u Daruvaru dosegao je svoj vrhunac, neke su se asimilirale, a neke su manje držali do židovstva. U kotaru Daruvar prema statističkim popisima bilo je 1880. godine 254., 1890. godine 433., a 1900. godine 458 Židova.<sup>206</sup>

### 3. Prilike u Daruvaru na pragu 20. stoljeća

Krajem 19. stoljeća zbog ojačale nacionalne svijesti građana, slika skladnog života u Daruvaru se počela mijenjati, javljaju se međunacionalne i vjerske trzavice, kao posljedica političkog previranja u Hrvatskoj. Političke prilike u Daruvaru prvih godina 20. stoljeća bile su preslika zbivanja u Kraljevstvu Hrvatske i Slavonije. U zadnjim desetljećima 19. stoljeća i na

---

oni su bili pokapani u Ivanovom Polju, a od te godine u Daruvaru. Ta godina se poklapa sa ranije navedenim podatkom o otvaranju židovskog groblja. Vidljivo je da se knjige vjenčanih odnosno umrlih javljaju 1858. godine. Očito je da od tada postoji općina, odnosno da od tada dolazi neki rabin koji upisuje vjenčanja i umrle.

<sup>204</sup> Ezra, UKRAJINČIK, *Obitelj Sorg* (rukopis je preveden na hrvatski 1957. godine, a u elektroničnom obliku sa brojnim bilješkama opremio ga je Đuro Vidmarović).

<sup>205</sup> Isto, 11.

<sup>206</sup> U matičnim knjigama Daruvarske židovske općine za 19. stoljeće zabilježene su židovske porodice Ausländer, Bauer, Blau, Braun, Bresslauer, Berger, Bernhard, Böhm, Brill, Büchler, Buker Deutsch, Danzinger, Diamat, Ebenspanger, Ehrenzweig, Epstein, Fein, Felix, Feldbauer, Fellner, Fried, Fischer, Freund, Friedfeld, Friedmann, Frank, Friedlander, Fleischhaker, Fuchs, Fürst, Glück, Goldberger, Goldmann, Goldstein, Goldschmidt, Grünwald, Gross, Grünberg, Guthard, Hausner, Hendl, Heinrich, Herrnhaiser, Hirtweil, Hirschenstein, Hirschel, Hirschgrun, Hirschenstein, Holzer, Juhn, Jellinek, Kaiser, Kerper, Kirtweil, Klingenberg, Klein, Kalman, Kendl, Kaufman, Knopfler, Kohn, König, Knopfler, Krausz, Krakauer, Kramer, Kunstein, Lautner, Lengyel, Löwy (Lewy), Lederer, Lackenbach, Mautner, Maschanski, Mitzki, Müller, Moritz, Mautner, Morgenstern, Neumann, Neuhaus, Oblat, Pauk, Papai, Pelner, Pick, Pfeiffer, Polak, Politzer, Reiner, Reichtner, Reisz, Rosenbaum, Rokenstein, Rosenberg, Rosenfeld, Rosenthal, Rochlitz, Rothstein, Sattler, Scepligeti, Spitzer, Sorger, Spierer, Stecher, Steiner, Steinberg, Strasser, Stern, Schlesinger, Schmützer, Schrenger, Schulhof, Schulzer, Schwartzberg, Scheiber, Schönauer (Šenauer), Schwartz, Sonnenschein, Tauzs, Tauzig, Trauenglas, Ungar, Weismadl, Weiss, Weiner, Wachsler, Welisch, Winterstein, Wageman, Zeutner, Zukerman.

početku 20. stoljeća u Hrvatskoj vlast je obnašala *Narodna stranka* koja je vodila promađarsku politiku koju je zagovarao ban Khuen Héderváry. U takvim okolnostima bilo je teško očekivati da bi se tadašnje židovsko daruvarsko građanstvo suprotstavilo službenoj državnoj politici. Takav je odnos imalo i brojno mađarsko i srpsko stanovništvo na daruvarskom području pa razjedinjene pravaške stranke, jedina tadašnja prava oporba, nisu mogle pobijediti na izborima na daruvarskom području. Tek nakon velikih previranja 1903. i pojavom politike „novog kursa“ 1905. došlo je do promjena u odnosu snaga među političkim strankama. Jedan od rezultata politike novoga kursa doveo je do pojave Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine i njene pobjede na državnoj i brojnim lokalnim razinama. Sve se ovo odrazilo i na događaje u Daruvaru. Daruvarski Židovi bili su uglavnom na strani režimske (narodnjačke) politike, a takvu je politiku podržavala i ugledna i bogata mađarska plemićka obitelj Tüköry (koja je inače bila židovskog podrijetla) i znatan broj pripadnika mađarske nacionalnosti.

U to vrijeme Mađari su počeli ostvarivati neka svoja prava kao što su bile mađarske (julijske) škole, što je bilo ukomponirano unutar širenja velikomađarske ideologije. Nasuprot njima, najveći zagovornik hrvatskih političkih ideja u Daruvaru bio je odvjetnik pravaš, Mirko Grahovac,<sup>207</sup> između ostalog i općinski zastupnik, a od 1906. i saborski zastupnik. Ostao je upamćen po svom oštrom govoru protiv željezničke pragmatike 1907. u Ugarskom saboru pa su njegovi nastupi tada skrenuli pažnju i mnogih Daruvarčana koji su se postupno uvodili u politički život Daruvara. Na političkoj sceni tada se pojavila i Hrvatska pučka seljačka stranka (kasnije HSS) pa su različite stranačke politike i stavovi doveli do napetosti među stranačkim protivnicima koji su kulminirali u vrijeme izbora, posebno kod izbora zastupnika za Hrvatski sabor. Kada se 1913. godine na listi Hrvatsko-srpske koalicije za izborni kotar Daruvar našao daruvarski katolički župnik Mijo Ettinger, inače član Hrvatske samostalne stranke, a na listi Narodne stranke židovski odvjetnik iz Zagreba Ljudevit Schwarz (1858.-1943.), u agitacijama protiv daruvarskog župnika posebno se istaknuo daruvarski židovski trgovac Mautner.<sup>208</sup>

<sup>207</sup> Mirko Grahovac se rodio u Bakovčici kraj Koprivnice 19. listopada 1858. godine. Gimnaziju i studij prava završio je u Zagrebu. Kao odvjetnički pripravnik radio je kod M. Mrazovića u Zagrebu i M. Rojca u Bjelovaru. Već krajem 19. stoljeća otvorio je odvjetničku kancelariju u Daruvaru. Bio je član Hrvatske stranke prava koja je na izborima 1906. bila u Hrvatsko-srpskoj koaliciji pa je na tadašnjim izborima bio izabran za zastupnika u Hrvatski sabor za daruvarsko područje, od 1906.-1908. godine. Jedno vrijeme je bio i potpredsjednik Hrvatskog sabora. Bio je i zastupnik u zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru u Budimpešti gdje se istakao u raspravi oko Željezničke pragmatike. Kao saborski zastupnik bio je biran i 1909.-1910. godine. Između dva svjetska rata radio je u Daruvaru kao javni bilježnik. Umro je u Daruvaru 27. lipnja 1937. godine. Vidi detaljnije: <http://blog.dnevnik.hr/vjenceslav1943/2017/05/1632082774/dr-mirko-grahovac-1859-1937-nepoznat-danasnjim-daruvarcanima.html> (2. 7. 2017.)

<sup>208</sup> Mautner je navodno Srbima govorio da ne biraju „obrijanog popa“, ali mu je jedan rekao da ono što su mu obrijali će narasti, ali njemu, ono što su odrezali, neće nikada. (*Župna crkva Daruvar, Spomenica*).



Ezra Ukrajinčik se u svom radu nije posebno bavio opisom političkih zbivanja u prvim desetljećima 20. stoljeća što se mu ne može zamjeriti jer su to bile prve godine njegovog života pa je upitno čija bi gledišta iznosio kod opisa političkih prilika na daruvarskom prostoru. Međutim, njegova konstatacija da je na početku 20. stoljeća Daruvar bio na pragu kapitalističkog vremena, ali s ostacima iz razdoblja feudalizma, jer su još postojale razne obaveze (kuluk) prema obitelji Tüköry, ukazuje na vjerodostojnost takvog tumačenja. Postoje primjeri koji ukazuju da je to bila prilično vjerna preslika toga vremena. Iako su kmetski odnosi bili ukinuti još 1848. godine, na nekim daruvarskim područjima su se zadržali zakupnički odnosi koji su čak bili teži nego što su bili u vrijeme feudalizma.

Primjerice, u nekim novonastalim selima koji su nastali u nekim dijelovima Tüköryjeva vlastelinstva, još početkom 20. stoljeća seljaci su kao najamnici morali ispunjavati višegodišnje preuzete obaveze. Oni seljaci koji su obradive površine priskrbile nakon krčenja šuma, morali su poštivati preuzetu obavezu i čak dvadeset godina obrađivati neraspodijeljene površine u vlasništvu plemićke obitelji Tüköry. Ugovori su bili tako sročeni da su štitili samo najmodavca pa je i najmanji previd iz ugovora završio gubitkom već teško stečenog imanja najmoprimca i sve onog što je na njemu on izgradio.<sup>209</sup>

#### 4. Kulturni, društveni i gospodarski život u prva dva desetljeća 20. stoljeća

Krajem 19. stoljeća nije bilo još organiziranih udruga daruvarskih Židova, osim Društva *Chevra Kadiša*, koje bi bile nosioci kulturnog i društvenog života. Sav kulturni život tadašnjeg Daruvara odvijao se u okviru školskih i crkvenih ustanova. Nakon što je 1896. godine, zbog smanjenog broja učenika, bila ukinuta konfesionalna židovska škola, njeni su učenici uključeni u rad opće narodne pučke škole.<sup>210</sup> U toj zajedničkoj pučkoj školi satove vjeronauka imale su sve tri najbrojnije vjerske konfesije. U prvim godinama 20. stoljeća nije se sačuvala u škol-

<sup>209</sup> Sačuvao se jedan podatak iz sudskog spora u kojem je poznati odvjetnik i političar dr. Mirko Grahovac izgubio spor braneci početkom 20. stoljeća jednog najamnika iz Otkopa. Najamnik je u kratkom vremenu morao napustiti raniji posjed i platiti još visoke sudske troškove. Slične ugovore imali su i seljani Borovog Sela. Ovakvi ugovori sklapani su i ranije, u vrijeme grofa Julija Jankovića u slučaju nastanka Ljudevitina Sela 1855. godine. O nehumanom sadržaju takvih ugovora dovoljno svjedoči podatak da su skoro sve obitelji koje su osnivale Ljudevit Selo već nakon kraćeg vremena napustile selo bez ikakve nadoknade pa su na njihova mjesta naselili nove najamničke obitelji. (Dokumenti u posjedu autora).

<sup>210</sup> U oglasu Kraljev. Hrvatske i Slavonije Hrvatsko zemaljske vlade piše: *Izraelska bogoštovna općina u Daruvaru napustila je do konca travnja 1896. godine do sada uzdržavanu konfesionalnu opću školu radi neznatnog broja polaznika koji su upućeni na ovdašnju javnu opću školu da je polaze*. Vidi: Oglasi, u: *Službeni glasnik Kr. Hrv., slav.-dalm.-zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu*, godina 1896., Zagreb, 146.

skim zapisima bilješka o imenu vjeroučitelja za židovsku djecu, pa tog vjeronauka vjerojatno nije bilo, jer u razdoblju od 1906. do 1908. nije bilo daruvarskog rabina. On je zabilježen 1908. godine u pučkoj školi, a vjeroučitelj je bio rabin dr. Mavro/Mošė Frankfurter koji je od školske godine 1910./1911. počeo predavati vjeronauk i učenicima židovske vjeroispovijesti u šegrt-skoj školi.<sup>211</sup> Od 1915./1916. školske godine taj je posao od njega preuzeo Leopold Fischer.<sup>212</sup>

Još od sredine 1860-ih godina u mnogim su se europskim zemljama počela osnivati ženska društva, pa su se ona počela osnivati i u hrvatskim gradovima. U početku su društva sudjelovala u dobrotvornom i socijalnom radu, ali postupno su se uključivala u i kulturni rad, organizirajući razne priredbe, koncerte i akcije prikupljanja novčanih sredstava za podizanje spomenika ili spomen-ploča značajnim ličnostima iz kulturnog, vjerskog ili političkog života. U tom razdoblju, zbog ojačale nacionalne svijesti, počele su se osnivati i razne udruge, s različitim programima i s raznim ciljevima. Daruvarski su se Židovi također uključili u takav vid rada tamo gdje nisu imali svojih društava. U Hrvatskoj je 80% židovskih i inih gospojinskih društava osnovan između 1860.-1890. godine.

Brojni daruvarski Židovi su bili uključeni i u političke aktivnosti *Općinskog zastupstva trgovišta Daruvar* (u rad zastupstva se ulazilo po imovinskom statusu) pa su zajedno s ostalim članovima odlučivali o svim pitanjima u svojoj sredini. Iz zapisnika zastupstva u njegovom sastavu u dva mandata u kojem je jedan završavao 1906. godine, a drugi počinjao, spominju se daruvarski Židovi Sigmund Löwy, Josip Gross, Ladislav Rochlitz, Herman Pick i Robert Bresslauer. U njemu su bili i članovi drugih nacionalnosti koje su tada živjeli u Daruvaru, ali bili su birani po stranačkim, a ne vjerskim kriterijima. U sadržaju jednog zapisnika iz 1906. godine

<sup>211</sup> Rabin Mauricius Frankfurter se u matičnim knjigama potpisivao kao kotarski rabin. Bio je otac Davida Frankfurtera (1909.- 1982.) koji je poznat po tome da je među prvima opalio metak protiv nacizma. Rodio se u Daruvaru, ali se tijekom Prvog svjetskog rata njegova obitelj preselila u Vinkovce gdje je David završio gimnazijsko školovanje. Nakon toga je otišao u Njemačku, zemlju svojih predaka, gdje je započeo studij stomatologije. Nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. godine, otišao je u Švicarku gdje je u Bernu nastavio studij. No, i tamo se pojavio nacistički pokret koji je predvodio Wilhelm Gustloff. Godine 1936. David je otišao u Davos, ušao u kuću spomenutog naciste i ubio ga pištoljem. Nakon toga otišao je na policiju i predao se. Tada, zbog ovog čina, nije došlo do odmazde nad Židovima u Njemačkoj jer se Hitler bojao da bi zbog toga moglo doći do bojkota Olimpijskih igara koji su održane u Berlinu. David je bio od švicarskog suda osuđen na 18 godina zatvora, ali je 1944. bio pušten. Nakon rata otišao je ilegalno u Palestinu. Nakon stvaranja Izraela 1948. godine zaposlio se u Ministarstvu obrane, postao časnik izraelske vojske i tu radio do svoje smrti 1982. godine. O tom je događaju u Švicarskoj napisano više radova i snimljen film. Osobno je napisao svoju autobiografiju pod nazivom *Osveta*. Nakon rata bio je u Švicarskoj proglašen počasnim građaninom i slavljen kao heroj. Nakon njegove smrti mnoge ulice i parkovi u Izraelu dobile su njegovo ime. <http://povijest.net/david-frankfurter/> (2. 7. 2017.)

<sup>212</sup> Rabin Frankfurter 1914. uoči rata imenovan je vojnim rabinom, napustio je rabinsko mjesto u Daruvaru i otišao u Vinkovce.

navodi se da su izabrali Samuela Friedmanna za rukovoditelja protupožarne službe s plaćom od 100 kruna godišnje.<sup>213</sup> Ovo ukazuje i na činjenicu da su se daruvarski Židovi uključivali i u rad društava u Daruvaru, pa i u rad daruvarskog DVD koji je bio osnovan 1880. godine, zaslugom tadašnjeg vlastelina Skendera (Aleksandra) Tüköryja.<sup>214</sup>

Početak 20. stoljeća Daruvar je zabilježio i gospodarski napredak o čemu svjedoči podatak da su već 1907. godine u Daruvaru zasvijetlile prve električne žarulje, čime se tada nisu mogle pohvaliti ni mnogo veći hrvatski gradovi. Usporedno s tim zbivanjima u Daruvaru se tih godina počeo buditi i organizirani kulturni i sportski život. Godine 1904. osnovano je *Hrvatsko obrtničko-potporno društvo Zora* i otvorena je mađarska pučka škola, 1906. godine osnovan je *Hrvatski sokol*, a 1907. u Donjem Daruvaru je osnovana *Češka beseda*.<sup>215</sup>

Sve ovo što se događalo u Daruvaru u prvom desetljeću 20. stoljeća utjecalo je i na promjenu svakodnevnog života pa je istinita Ezrina konstatacija o širenju „liberalnih ideja“ u Daruvaru. Uz osnivanje brojnih raznorodnih udruga, na jednoj sjednici općinskog zastupstva 1907. godine na dnevnom redu se našao i zahtjev Vilima Reinera u kojem traži dozvolu da se njegova noćna kavana proširi na „javno bludište“. Taj je zahtjev podijelio članove zastupstva, ali ni građani Daruvara prema tom pitanju nisu ostali ravnodušni. Za sada nema podataka da li je taj njegov prijedlog na kraju prihvaćen ili odbijen.

Tih godina se osniva i prvo gospojinsko židovsko društvo u Daruvaru. *Židovsko gospojinsko društvo Sulamith (Sulath)* osnovala su židovske gospođe 1912. godine s ciljem da daju doprinos kulturnom životu u Daruvaru. Ono je osnovano na inicijativu mjesnog rabina Frankfurtera i u svom programu rada dalo je prednost humanitarnom radu. Da bi ostvarili sredstva za rad, morali su organizirati zabave s raznim programima i od prodajnih ulaznica, tombola, lutrija i dobrotvornih priloga dolazili do potrebnih sredstava za takav vid rada.<sup>216</sup> Nešto kasnije potvrđena su pravila *Izraelitsko potpornog društva Chevra Kadiša*, koje je osnovano još ranije.<sup>217</sup>

Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata bio je zabranjen rad svih kulturnih, športskih i drugih organizacija, izuzev Crvenog križa. U gradovima Hrvatske tada su se osnivale podružnice Crvenog križa u koje su se jednim dijelom uključivala ranije članice gospojinskih društava. U Daruvaru se već početkom kolovoza 1914. godine sastao privremeni odbor sa zadatkom da prikupi što više članica i osnuje stalni odbor *Područnog Crvenog križa u Daruvaru*. Već sredi-

---

<sup>213</sup> HR-DAB, fond 007., Općinsko zastupstvo trgovišta Daruvar, Sjednički zapis od 6. kolovoza 1906. godine.

<sup>214</sup> *Spomenica Dobrovoljnog vatrogasnog društva Daruvar (1880.-1960.)*, Daruvar, 1961., 19.-21.

<sup>215</sup> *Daruvar u slici i riječi* (ur. M. Jakčin-Ivančić), Daruvar, 2002.

<sup>216</sup> Lucija, BENYOVSKY, Društvo Hrvatska žena u Daruvaru, *Vrela*, br. 19/20., lipanj 2003., 15.-18.

<sup>217</sup> Josip, MATUŠEK, *Iz daruvarske prošlosti* (Bilješke o počecima kulturnoga života), *Vrela*, br. 19/20., lipanj 2003., 24.

nom kolovoza osnovan je takav odbor u kojem su bile, između ostalih, supruga kr. savjetnika i veletrgovca Ida Löwy, supruga daruvarskog trgovca Eugenija Pfeiffer, te liječnik Gustav Rethy. Za predsjednicu odbora bila je zatim izabrana Ida Löwy koja je na poticaj svoga supruga Sigmunda Löwyja ponudila vojnoj upravi i centrali u Zagrebu da u daruvarskom kupalištu, čiji je Löwy bio zakupnik, uredi bolnica za 30 ranjenika za koje će oni skrbiti. Ova je bolnica bila otvorena 15. rujna 1914. godine. Nakon toga isti se odbor na čelu sa predsjednicom dogovorio s vlasnicom dvorca Margitom Biedermann da se u njemu uredi i druga bolnica za 100 ranjenika. Bolnica je bila otvorena 24. rujna 1914. godine. U njoj su daruvarske žene svih vjeroispovijesti bile na ispomoć e liječnicima i brinule o ranjenicima.<sup>218</sup>

U ratnim godinama Prvog svjetskog rata kada su školski prostori bili su stavljeni pod kontrolu vojnih vlasti radi smještaja vojske, pojavio se i problem školskog prostora. Problem je bi riješen tako da su neke daruvarske obitelji iznajmile dio svog stambenog prostora za školske potrebe. Među takvima bile su i obitelji trgovca Breslauera i liječnika Rethya.<sup>219</sup>

Iako su tijekom Prvog svjetskog rata bila zabranjena veća društvena okupljanja, iz toga su bili izuzeti kinematografi.<sup>220</sup> Nije poznato kada je u Daruvaru počelo s radom prvo kino, ali 1913. godine se već spominje Schwartzov i Grossov kinematograf.

U romaniziranom opisu *Obitelji Sorg*, autor Ezra Ukrainčik je također ukazao na gore navedeni gospodarski napredak u Daruvaru te je pokušao i objasniti što je bilo presudno da se obitelj Gross uzdigla iznad ostalih daruvarskih obitelji. Ezra je htio shvatiti kako je došlo do toga uspjeha, pa je na momente i kritičan iako se radi o njegovoj obitelji. Iz rada se vidi da je autor uvidio da njegova obitelj bila uspješna jer je svoj uspjeh gradila na radu, na učenjima i svjetonazorima koja im je pokušao usaditi rabin Izak.. Rabin je od ranog djetinjstva odgajao svoju djecu u duhu da svojim radom moraju osigurati egzistenciju. Iako ih je jednako odgajao svako od njih je bio različit i u svojim sklonostima i u radnim navikama.

Tako je najstariji sin Jakob prvo učio zanat kod jednog seoskog trgovca, ali mu se tamo nije svidjelo pa je zanat završio izabравši drugog daruvarskog trgovca. Nije imao poduzetničkog duha pa se bavio manje važnim poslovima, prodavao je knjige ili svaštarije u okolnim mjestima. Jedno vrijeme je probao raditi zajedno sa bratom Samuelom u kompanjonstvu. Sestra Lujza se dotle udala i živjela u Beču.

Najviše problema rabin Izak je imao sa najmlađim sinom Josefom. Prema rukopisu Ezre, Josef je bio lakomislen, „crna ovca“ obitelji, pa su roditelji imali s njim dosta nevolje. Iako ga

<sup>218</sup> BENYOVSKY, *Društvo Hrvatska žena*, 16.

<sup>219</sup> Vjenseclav, HEROUT, *Razvoj stručnog obrazovanja u Daruvaru 1887.-1987., Šegrtska škola od osnivanja do 1945. godine*, 17.-19.

<sup>220</sup> Isto, 22. U zapisu sjednice učiteljskog zbora šegrtske škole iz 1916. godine se navodi da su neki učenici viših razreda bez dozvole polazili „kinematograf“ pa su stoga bili kažnjeni u školskom „zatvoru“ sjedenjem u školskom prostoru.

je zbog svojih neslanih ispada otac i fizički kažnjavao, ništa ga nije moglo usmjeriti da živi po savjetima svojih roditelja. Njegov su porok bili karte pa je već u trinaestoj godini ovladao umijećem kartanja i puno vremena provodio kartajući se u malim daruvarskim gostionicama. Jednom je takvu kartašku igru prekinuo rabin Izak opalivši sinu u gostionici pred svim gostima pljusku, ali ni to ga nije odvratilo od kartanja.<sup>221</sup>

Najviše je rabin očekivao od svog ljubimca Samuela s kojim se često savjetovao o raznim poslovima. Htio je da nastavi daljnje školovanje, ali ga je prekinuo u drugom razredu gimnazije zbog bolesti. Imao je, poput oca, sklonosti prema filozofiji i pjesništvu. Izakova supruga Ernestina uz odgoj djece brinula se o cijelom kućanstvu i nakon što su se oženili sinovi. Budući da se nijedan sin nije osamostalio i zajedno sa suprugom osnovao vlastito kućanstvo, sve tri mlade obitelji živjele su s rabinom u istoj kući. Uz to što su živjeli sa svojim roditeljima, oni su ih na početku i uzdržavali. Koliko je to bio mali prostor gdje je rabin stanovao svjedoči i činjenica da je jedno vrijeme Jakob sa svojom trudnom ženom Marijom stanovao na tavanu.<sup>222</sup>

U svom opisu Ezra je zaključio da svi članovi druge generacije Gross nisu imali smisla za realan život i svi su se oni, kao odrasli ljudi, vješali roditeljima za vrat i nisu bili kadri stvoriti vlastitu egzistenciju. Iako su posjedovali određenu nadarenost, prema Ezrinom mišljenju, nedostajala im je bila prodornost, ustrajnost u težnja prema nekom cilju. Jedino je Samuelov karakter odavao prodorne osobine, kako piše Ezra o njemu: bio je „*realan, čvrst, tvrd, bezobzirne naravi: čovjek, koji je mogao čvrsto zgrabiti kada je to bilo nužno, koji je točno znao što hoće, a posjedovao je i izdržljivost da to što je zgrabio i izvede (...)*“<sup>223</sup>

Zanimljiv je i Ezrin opis ponašanja nekih članova obitelji Gross kada su htjeli nešto ostvariti. Tada su se „*znali pokazati u svoj svojoj preplavljujućoj dobroti*“, ali je to sve bilo „*radi poze, radi koristi što ih je dovodilo do nepromišljenosti, neizvršenih obećanja jer bi im ponestalo sredstava za ono što bi obećavali u svojoj nepromišljenosti.*“<sup>224</sup> Prema Ukrajinceku, takvo ponašanje stvorilo je u Daruvaru mnijenje o intelektualnoj superiornosti ove obitelji.<sup>225</sup> Sinovi rabina Izaka Grossa različito su se snalazili nakon smrti svoga oca. Josef je promijenio više zvanja,

<sup>221</sup> Vjerodostojnost ovog prikaza je teško provjeriti. U zapisniku vjenčanih se navodi da se zlatar Josef Gross, star 24 godine, oženio 7. rujna 1902. godine za Rizu (ili Rita, u tekstu se navodi Rita?) Heinrich

<sup>222</sup> U Ezrinom opisu se ne navodi da je Isak Gross postao udovac. U matičnoj knjizi vjenčanih se navodi da se rabin Izak Gross, udovac, star 61 godine oženio 8. lipnja 1899. udovicom Linom Krausz, starom 45 godina. Jakob je bio oženjen Marijom Satler s kojom je imao sina Josefa, rođenog 1896. godine.

<sup>223</sup> UKRAJINČIK, 22.

<sup>224</sup> Isto, 22.

<sup>225</sup> U Daruvaru se osim porodice Izaka Gross javljaju i članovi obitelji Hermana Grossa i Eleonore, rođene Adler. U njihovom braku rodili su se Hani (1881), Fridrich (1888) i Samuel (1891). Hanina kuma je bila Luisa Gross, a Salamona Jakob Ukrainzyk. Bili su to kasniji roditelji Ezre Ukrajinka (Zapisnik rođenih). Herman Gross bio je vjerojatno brat i Izaka Grossa.

jedno vrijeme je imao zidarsku firmu-pogon, dok je njegova supruga Rita (Riza?) imala modni salon. Kasnije je zajedno sa svoja dva brata, Jakobom i Samuelom, bavio osiguranjem, ali je uvijek živio u novčanim problemima. Slično je bilo i sa Jakobom, jedino je Samuel postao uspješan čovjek koji je postupno stjecao bogatstvo. Počeo je s poslovima osiguranja i po okolnim selima sklapao poslove osiguravajući seljačke obitelji. Nakon što je osigurao obiteljsku egzistenciju, uspio je priskrbiti vlastitu kuću i vinograd. U poslu mu je dosta pomagala njegova supruga Roza koja je sa Samuelom imala šestero djece.<sup>226</sup>

Samuel je bio jedno vrijeme Weissov suradnik koji ga je naučio da iza svakog upješnog poduzetnika stoji realan čovjek. Pod tim je smatrao da mora biti energičan i tvrd jer je zamijetio da samo bezobzirni ljudi imaju uspjeha. Ezra navodi jedan primjer kako je Samuel ušao u *Daruvarsku pivovaru*.<sup>227</sup> Ranije akcionarsko društvo 1912. godine bilo je pred slomom, a Samuel je bio suvlasnik firme Weiss i Gross koja se od jedne male manufakture pretvorila u veliko poduzeće. Samuel je odlučio preuzeti *Daruvarsku pivovaru*, a za to mu je bio potreban kapital pa je uspio pridobiti za financiranje neke mađarske poduzetnike, vlasnike pivovare u Pečuhu. Ponudio im je jednu poslovnu transakciju koju mađarska strana najprije nije prihvaćala, ali pregovaračke Samuelove sposobnosti uspjele su Mađare zainteresirati za ponuđeni projekt. Oni su pristali kupiti *Daruvarsku pivovaru*, ali uz uvjet da Samuel bude jedan od kompanjona. Time je i *Daruvarska pivovara* tada bila spašena od propasti.<sup>228</sup> Još je zanimljiviji bio slučaj Samuelova kupovina *Effenbergove ljevaonice željeza* u Daruvaru.<sup>229</sup> Prema Ezrininom opisu Effenbergova supruga došla je plaćuci Samuelovoj obitelji moleći ga za pomoć, inače će obitelj završiti na ulici, jer su zbog lošeg vođenja posla bili pred bankrotom. Očito je, da je

<sup>226</sup> Dokument u posjedu autora.

<sup>227</sup> Daruvarsku pivovaru je 1840. osnovao tadašnji vlastelin Izidor Janković (1789.-1857.). Njegov slijednik Julije Janković ju je 1893. prodao daruvarskim trgovačkim obiteljima Pollak, Crnek i Dobrović. Daruvarsku pivovaru su nakon kupovine njeni vlasnici Pollak, Crnek i Dobrović modernizirali i prošili kapacitet. Obitelj Gross je postupno ulazila u njegovo vlasništvo, pa se 1925. godine kao glavni dioničar i suvlasnici Građanske pivovare d.d. postaju Salamon (Samuele) i sinovi. Većinu dionica neposredno prije izbijanja rata 1941. godine kupio je trgovac i vlasnik mljekare Zdenke iz Velikih Zdenaca Viktor Hrešić. Miroslav, KUZLE, Daruvarska pivovara, u: *Vrela*, 1993., br. 3., 5.

<sup>228</sup> O značajnoj ulozi obitelji Gross u Daruvarskoj pivovari već nakon Prvog svjetskog rata dokazuje podatak da je jedan član te obitelji kao zastupnik pivovare zajedno sa vlasnikom Tvornice strojeva Franjom Effenbergom i vlasnikom ciglane Edom Jakopecom pregovarali sa daruvarskim sindikatom o nekim zahtjevima radnika. Zdravko, KRNIĆ, *Daruvar u radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu*, Daruvar, 1979., 37.

<sup>229</sup> Effenbergova strojarstva radionica bila je otvorena 1905. godine, 1912. godine promijenila je ime naziv u Tvornicu strojeva i ljevaonice željeza i bakra. Nju je 1938. kupila Građanska štedionica Daruvar koja je bila u vlasništvu Grosseve obitelji. Tada je preuzela ime Dalit. U vrijeme NDH Dalit je bio konfisciran, a nakon rata nacionaliziran (*Jednota*, br. 38., 1980.).

Samuel uskočio i pomogao Effenberga i vrlo brzo ga kupio. Iskoristio je priliku da od Effenbergove ručne radionice s 4-5 radnika stvori veliko poduzeće u kojem su se trebali proizvoditi poljoprivredni strojevi za jedno šire područje. Nakon njegove kupovine, jedna mala radionica počela se pretvarati u golemo poduzeće čiji proizvodi su se ubrzo pojavili na mnogim tadašnjim tržištima.

Kada je izbio Prvi svjetski rat (1914.- 1918.) Samuel je kao glavni liferant trgovao sa sijenom. U tome mu je pomagao njegov 12 godina star sin Otto<sup>230</sup> koji je preuzimao pošiljke seljačkog sijena, kontrolirao poslove na imanju koje je kupio u blizini grada i nadzirao rad radnika u njihovim pogonima. Na ovaj ga je način pripremao za život. Sva životna iskustva Samuel je stjecao kroz život. U početku je bilo uspona i padova, ali je kasnije ovladao mnogim osobinama koje su mu omogućile da od neuspjelih poduzeća stvara uspješna, od razvalina je stvarao nevjerojatne poduhvate. Preuzeo je novčani zavod *Gradansku štedionicu* kada se počela raspadati, ušao u *Daruvarsku pivovaru*, osnovao *Daruvarsku ljevaonicu željeza*, otvorio u Badljevini *Tvornicu špirita* i otvorio je trgovinu na veliko „*Industriju*“ u kojoj se mogla naći i razna inozemna roba. Usporedno je obavio niz financijskih transakcija, sudjelovao u parceliranju zemljišta i bio prisutan kod gradnje mnogih daruvarskih građevina.

Prema Ezrinom opisu sve je ovo Samuel mogao ostvariti zbog svoje trgovačke sposobnosti koja je počivala na bogatoj fantaziji i izdržljivosti: ono što je njegov duh zamislio, obično je proveo u djelo. Svojom inteligencijom i izbrušenim razumijevanjem shvaćao je mogućnosti stvaranja boljeg položaja, a odvažnost koju je posjedovao mu je pomogla da te planove ostvari i iskoristi za sebe.

## 5. Prilike između dva svjetska rata

Nakon završetka rata 1918. godine nastale su nove prilike u Daruvaru. Mnoge moralne vrijednosti su nestale, pojavile su se neki drugi običaji. U daruvarskom kraju neposredno nakon rata od strane zelenog kadra vršene su brojne pljačke pri čemu nisu bile pošteđene ni židovske obitelji.<sup>231</sup> Na njihov doprinos za raniji gospodarski napredak se zaboravilo, prešućivale su se zasluge obitelji Gross za očuvanje ljevaonice i pivovare.<sup>232</sup>

---

<sup>230</sup> Otto Gross se rodio 1904. godine pa je 12 godina imao 1916. godine pa je taj podatak vjerodostojan.

<sup>231</sup> Vidjeti rad: Ljiljana, DOBROVŠAK, Fragmenti povijesti Židova u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1918. u *Hrvatskoj povijesti*, 2012., Zagreb, 427.-453.

<sup>232</sup> Potrebno je reći da su njih osim zelenih napadali i osiromašeni seljaci. Naime, oni se nisu mogli poistovjetiti s obitelji koja je sjedila u toplini svojeg doma i stjecala bogatstvo, a siromašni su ratovali po brojnim frontovima, ginuli, njihove obitelji postale su siromašne. Obitelj Gross je u Daruvarskoj ljevaonici željeza i tvornici strojeva 1940. godine imala 85 radnika i njen ravnatelj tada je bio Oto Gross. KRNIĆ, 87. - 88.

O gospodarskim prilikama u Daruvaru u vrijeme Prvog svjetskog rata se također malo pisalo. Poznato je samo da su bile velike nestašice, posebno prehrambenih proizvoda. Bilo je i onih koji su se, zahvaljujući crnom tržištu, obogatili, ali u većini slučajeva sve su daruvarske obitelji bile pogođene ratnom krizom i osjetile što znači glad.

Nakon 1918. godine i stvaranja Kraljevstva SHS počela se provoditi drugačija politika, pojavile su se i ojačali i neki drugi svjetonazori. Uz političke, nacionalne i vjerske probleme, javljaju se i oni socijalni, uzrokovani velikim dijelom nestašicama, a one su postale plodno tlo za pojavu revolucionarnih ideja, posebno onih koje su nastale pod utjecajem listopadske revolucije u Rusiji 1917. godine. Pod takvim utjecajem jačala je i mržnja među stanovništvom Daruvara prema imućnim slojevima, posebno su u nemilost došle židovske obitelji, pa su neke od njih privremen spas potražile bijegom u Mađarsku ili u neke druge hrvatske gradove.

Samuel Gross se tada jedno vrijeme sklonio u Barcsu. O ozračju u Daruvaru govori podatak da su izgladnjeli građani sprječavali odvoz brašna i drugih namirnica iz grada. Jednom su prilikom na željezničkoj postaji, u proljeće 1920. godine, nasilno na željezničkoj postaji istovarili jedan natovaren vagon brašna i zatim ga po određenom kriteriju podijelili onim daruvarskim obiteljima koje su živjele u oskudici.<sup>233</sup> U tom metežu koji je vladao u Daruvaru stradao je dio kulturne židovske baštine, uglavnom vrijedne arhivske građe, kao popis grobova, stari zapisnici židovske crkvene općine, brojne isprave i druga važna arhivska građa. Ostale su samo tri matične knjige iz novijeg vremena dok su one iz starijeg razdoblja nestale.<sup>234</sup>

Nakon nekoliko kriznih poslijeratnih godina, prilike su se u Daruvaru stabilizirale. U Daruvaru je živio velik broj sitnih obrtnika, koji su bili okruženi brojnim selima čiji su stanovnici bili dobri kupci njihovih proizvoda, a ujedno su građanima Daruvara nudili po povoljnim cijenama ratarske, stočarske i peradarske proizvode. Zahvaljujući takvim okolnostima Daruvar je bio je u boljem položaju nego mnogi gradovi u njegovom širem okružju.

U Daruvaru se tijekom Prvog svjetskog rata otvorila najprije šestogodišnja škola koja je uskoro prerasla u nižu gimnaziju sa četiri razreda koja je 1920. godine dobila i peti razred i zatim postupno prerasla u punu gimnaziju od osam razreda.<sup>235</sup> U izvještaju o polaznicima ove škole za dvije poslijeratne školske godine nalaze se i podaci o vjeroispovijesti polaznika ove škole. U 1919./1920. školskoj godini od 147 polaznika 93 su bili rimokatoličke, 32 istočno-pravoslavne i 21 izraelitske (židovske, op.a.) vjere, a 1919./1920. školske godine od 197 učenika 141 bilo je rimokatolika, 34 istočno-pravoslavnih, 20 izraelita i 2 protestanta. Sve tri

<sup>233</sup> KRNIĆ, *Daruvar, Radnički i narodnooslobodilački pokret*, 36.-39.

<sup>234</sup> GLEISINGER, *Iz prošlosti daruvarskih Židova...*, 7. Ovo je značajan podatak jer se smatralo da je ta arhivska građa stradala u Drugom svjetskom ratu.

<sup>235</sup> Vidi u: Vjenceslav, HEROUT, *Od pučkih škola do prve daruvarske gimnazije*; Valerija, TURK, *Rad prve daruvarske gimnazije od 1920.-1928. godine*, u: *50 godina daruvarske gimnazije*, Daruvar, 2007.



najveće vjeroispovijesti imali su tada svoje vjeroučitelje. Učenicima židovske vjere vjeronauk je predavao rabin Lav Fischer. Tek što je ova gimnazija na razini srednje škole zaživjela, počela se postupno gasiti pa je ostala samo niža gimnazija od 1.-4. razreda.

Iz raznih školskih izvještaja doznajemo ne samo o broju učenika nego i o vjerskom ili nacionalnom sastavu. Tu se također može iščitati o suradnji između školskih institucija i roditelja okupljenih uglavnom u *Zajednici doma i škole*. U školskoj godini 1930./1931. u nižu *Državnu realnu gimnaziju* polazilo je 174 učenika od čega 130 rimokatoličke, 32 pravoslavne, 8 izraelitske, 3 protestantske i jedan baptističke ispovijesti. Zbog smanjenog broja učenika židovske vjere oni nisu imali redovitu nastavu vjeronauka, ali na kraju školske godine polagali su ispit „pred roditeljima i izaslanikom izraelitične bogoštovne općine.“<sup>236</sup>

Među majkama koje su ispomagale u radu školske kuhinje u školskoj godini 1931./1932. bile su i gospođe Epstein, Mermelstein i Pfeiffer<sup>237</sup> dok su tridesetih godina u upravnom ili nadzornom odboru *Zajednice doma i škole* bili uključeni dr. Pavao Fischer, mr. Jakov Strauss, Riedl, rabin Lav Fischer i Leon Gross.<sup>238</sup>

Daruvarskom gospodarskom napretku i dalje su najviše doprinosila dva najveća pogona: *Daruvarska pivovara d. d.* i *Tvornica strojeva, ljevaonica željeza i kovina*. U njima su već prije Prvog svjetskog rata članovi obitelji Gross bili dioničari, a nakon rata oni su postupno povećavali svoj udjel u njima. *Daruvarska pivovara* je od 1925. godine prešla u njihovo potpuno vlasništvo. Nakon njenog preuzimanja, obitelj Gross obavila je renoviranje pogona pa se proizvodnja piva od 2.000 hl u 1925. godini povećala na 10 000 hl u 1931. godini.<sup>239</sup> Prije izbijanja Drugog svjetskog rata istu su pivovaru oni prodali Viktoru Hrešiću, vlasniku *Mljekarske industrije Zdenke* iz Velikih Zdenaca.<sup>240</sup> Do prodaje nije došlo zbog slabog poslovanja, već zbog straha od rata koji se nakon 1939. sve više približavao granicama tadašnje države.

*Građanska štedionica u Daruvaru*, koja je bila u vlasništvu Grossove obitelji, kupila je 1938. godine dioničarsko poduzeće *Tvornicu strojeva, ljevaonicu željeza i kovina* koja je tada dobila ime *Dalit* (Daruvarska ljevaonica i tvornica).<sup>241</sup> U Daruvaru je većina trgovina i dalje bila u vlasništvu židovskih obitelji, a u njihovom vlasništvu bila su i dva manja proizvodna pogona, jedan je bio *Trikotaža* Oskara Rochlitz a *Tvornica opeke i crijepa i parna pilana* Davida Sterna u Đulovcu. Uz to krajem 20-tih godina prošlog stoljeća u Daruvaru su postojale još neke

<sup>236</sup> Godišnji izvještaj Državne realne u gimnazije u Daruvaru za školsku godinu 1930./1931.(brošura)

<sup>237</sup> Godišnji izvještaj Državne realne gimnazije za školsku godinu 1931./1932.

<sup>238</sup> Državni izvještaj Državne realne gimnazije u Daruvaru za školsku godinu 1936./1937. i Godišnji izvještaj nepotpune realne gimnazije u Daruvaru za školsku godinu 1939./1940. godine.(brošure)

<sup>239</sup> KRNIĆ, 63.

<sup>240</sup> K jubileu Daruvarského pivovaru, *Jednota*, 1970/51, 9.

<sup>241</sup> *Jednota*, 1980/38., 7.-8.

uslužne i radne jedinice u njihovom vlasništvu: *Restauracija kupališnog svratišta*, vlasnika Luja Polaka; *Trgovina željeza, alata svake vrste, kuhinjskog posuđa, boja i lakova* A. Fuchsa; *Glavno zastupstvo američkih tvornica poljoprivrednih strojeva* Roberta Bresslauera; *Skladište i prodaja svakovrsne kože i pribora* Oskara Pollaka; *Trgovina mješovite robe* Ladislava Fuchsa; *Trgovina pomodne, manufakturne i kratke i pletene robe* Ladislava Rochlitz; *Veliko skladište zlatne, srebrne i optičke robe*; urar, optičar i draguljar Mavro Mermelstein; *Hotel Slavonija* Josipa Grossa, *Parfumerija* Josipa Weiss; *Trgovina kože, postolarskog, remenarskog te opančarskog pribora* Otte Wachtela; *Trgovina svakovrsnog građevinskog materijala braće Pollak*; *Trgovina vina i žestokih pića i radenske mineralne vode* Josipa Holzera; *Trgovina mješovite robe* Juliusa Morgensterna i sina; *Trgovina delikatesa, suhomesnate robe i špeceraja* Margarete Morgenstern; *Staklana* Josipa Epsteina; *Bravarska i mehaničarska radionica* Gustava Lotza; *Trgovina žita, krumpira i svih vrsti zemaljskih plodina* Jakoba Šenauera i *Hotel Strauss* u vlasništvu Leopolda Straussa.<sup>242</sup>

Područje tadašnjeg daruvarskog kotara, prema službenom popisu iz 1921. godine, spadalo je u ratarska područja na kojem je živjelo 35 239 stanovnika, od čega se 94% bavilo zemljoradnjom. O pravom njihovom socijalnom stanju govori podatak da je među njima bilo 2.200 kućevlasnika i 860 beskućnika. Takvo nepovoljan odnos uvelike je utjecalo na iseljavanje stanovništva s ovog prostora. Samo u 1926. godine iselilo se s područja daruvarskog kotara u Francusku 110, Kanadu 68, Argentinu 38 i Brazil 28 muških osoba. Usprkos takvom stanju, iz tog se područja godišnje izvezilo između 200-300 vagona pšenice, jedna tisuća vagona krumpira, 25 vagona vina, 30 vagona jaja, 40 vagona žive ribe, 5 vagona sira i maslaca, 4 000hl piva... Sva se ta roba izvozila jednim dijelom na domaće tržište, a ostalo u Veliku Britaniju, Švicarsku, Njemačku, Austriju i Grčku.<sup>243</sup> Zbog takvog stanja u gospodarstvu ni posljedice velike gospodarske krize (1929.-1933.) nisu na daruvarskom području imale tako teške posljedice kao u nekim drugim područjima.<sup>244</sup>

## 6. Obitelj Gross - robovi velikih ambicija

Prema Ezrinom opisu obitelj Gross je stanovala u jednoj velikoj, komforno namještenoj grofovskoj kući koju je gradio neki „*polutan između aristokracije i purgera*“.<sup>245</sup> Imala je golemu

<sup>242</sup> *Izložbeni katalog Prve gospodarske i obrtne izložbe u Daruvaru od 8.-12. rujna 1928*, Daruvar, 1928., 8.

<sup>243</sup> *Izložbeni katalog Prve gospodarske i obrtne izložbe u Daruvaru od 8.-12. rujna 1928*, 10.

<sup>244</sup> KRNIĆ, 62.-63.

<sup>245</sup> Vidi: Miloslav, SOHR. *Daruvar, Stavební historický vývoj města*, Daruvar, 2008., 164. Prema jednom zapisu pretpostavlja se da je navedenu zgradu gradio građevinski daruvarski poduzetnik češkog porijekla Veltrusky.

halu, a u sobama se nalazio kitnjast hrastov namještaj dok je u „špajzimeru“ bio pozlaćen namještaj. U predsoblju je mnoge iznenadio jedan akvarel tadašnje gradske lude Andraša. Slika se nije uklapala u taj ambijent, ali nitko nije znao pravi odgovor zašto se Samuel odlučio za tu sliku. Vjerojatno ona mu je davala povoda za neka dublja razmišljanja. Jednom je navodno Ezri pričao da mnogi misle da su takvi ljudi ludi, ali je isto smatrao da takvi njih bogate smatraju također ludima. Naveo je da takvi kao Andraš<sup>246</sup> žive bez mržnje, ne boje se za svoju imovinu i dobra dok normalni ljude često sebi zagorčavaju svaki miran trenutak.<sup>247</sup> U Grossovom dvorištu su bile gospodarske zgrade (spremište za hranu, drvarnica, peradarnik...), a pokraj kuće bila je banka u koju su mogli ući iz obiteljske kuće.

Njihova kuća bila je okružena lijepim parkom u kojem su bile i palme pa se tu mogao doživjeti i „južnjački osjećaj“. Tu je bilo i mnogo cvijeća o kojem je brinula Samuelova supruga Roza. Ispred na terasastom, stepenastom prilazu prostirao se veliki cvjetni rondo uz koji je bio bijeli stol sa stolicima od limenih cijevi, a u pozadini je rasla šumica omorike iz koje je u ljetnim mjesecima dopirao miris smole.<sup>248</sup>

Sve je ovo stvorio Samuel Gross zahvaljujući svojoj sposobnosti i „stvaralačke ličnosti velike prodrone snage“. Znao je proniknuti u razmišljanja svojih sugovornika, prilagodio se im i nije kod toga trošio suviše riječi. Znao je razgovor skrenut na šalu, ironiju ili viceve koje su ponekad bili i uvredljivi. Usprkos takvom karakteru Samuel Gross znao je biti sentimentalnan čovjek. Na to ukazuje činjenica da je za školsku djecu osnovao narodnu kuhinju u kojoj su djeca, koja su dolazila u školu u Daruvar, dobivala mlijeko i kruh. Radio je to ne samo iz samilosti i razumijevanja za teškoće ljudi prema takvoj djeci, nego možda i s određenom računicom jer

<sup>246</sup> Vidi: *Jugoslávští Čechoslováci*, br. 39, 24. IX. 1936. Andraš je zaista stvarna ličnost. Bio je to u jednom međuratnom razdoblju jedan vid daruvarske maskote. Psihički ograničen, oblačio se u razne uniforme na koje je stavljao razna znamenja izigravajući neku vlast u gradu. Miješao je mađarski sa hrvatskim jezikom, motrio je da se na javnim mjestima ne baca smeće i sve prekršitelje glasno psovao. Ponekad je iz nekog papira, iako nije znao čitati, naglas „čitao“ neke izmišljene naredbe. Djeci je bio za podsmjeh, a starijima za zabavu. Ipak kada je umro 1936. godine u pakračkoj bolnici na njegov pogreb u Daruvaru došli su mnogi Daruvarčani znajući da odlaskom Andraša Daruvar gubi jednog svog mještana na kojeg su se već navikli. Time su se mnoge obitelji odužile i njemu jer je i on sudjelovao na svim pogrebima u gradu. Njegovu smrt tada su zabilježile i lokalne novine. Vidi: *Jugoslávští Čechoslováci*, br. 39, 24. rujna 1936.

<sup>247</sup> Vidi: SOHR, *Daruvar, Stavební historický vývoj města*, n. dj., 164.-167. Sjeverni dio kuće u današnjem Trgu kralja Tomislava 7 obitelj Gross je građena nakon Prvog svjetskog rata. Taj stambeni dio kupili su Samuel (Salomon) i Roza Gross 1917. godine. Južni dio stambene zgrade od nadsvođenog ulaza je starijeg datuma, dok je sjeverni dio građen dvadesetih godina prošlog stoljeća.

<sup>248</sup> Ova zgrada se nalazi na Trgu kralja Tomislava 7. U njoj se danas nalazi ured Saveza Čeha i kancelarije tjednika *Jednote*. Opis je veoma vjeran što je moguće provjeriti. I danas postoji stepenasto, terasasti prilaz i cvjetni rondo, ali pogled nije idiličan perivoj jer su na tom prostoru danas mnogi stambeni objekti.

je znao da će se jednom takva djeca, kada odrastu, na neki način njemu odužiti. Vjerojatno iz istih razloga je njegova supruga Roza posjećivala siromašne bolesnike, zanimala se za njihovo stanje i „pomagala riječju i djelom“.

Članovi Grossove obitelji nisu uživali u svom bogatstvu jer su bili zauzeti poslovima oko kontrole rada svega onoga što su prethodnom razdoblju priskrbili. Oni nisu ležali u svojoj udobnoj kući već se ih moglo vidjeti u proizvodnim pogonima, u vinogradu, u kontroli rada činovnika u banci ili radnika zaposlenih u njihovoj ljevaonici i prodajnim ustanovama (*Industriji*). Samuel, Roza i sin Otto nisu znali za svoje osmosatno radno vrijeme, nisu znali ni za podnevnu stanku ili dan odmora. Čak kod jela kod njih se razgovaralo o poslu pri čemu su najviše Samuel i Otto izmjenjivali misli o obavljenom poslu. Za njih je Ezra napisao da su bili „*robovi svojih ambicija*“. Mnoga iskustva u gospodarstvu nisu stjecali samo iz vlastitog iskustva već su proučavali moderne sustave gospodarenja, od njemačkog i američkog načina rada, do proučavanja stručnih radova iz različitih izvora. Sve su to oni proučavali, a zatim primjenjivali u praksi. Bilo je to dobro smišljeno gospodarenje u kojem nije bilo mjesta za nerad i za slabo obučene radnike ili činovnike. Zahvaljujući takvom pristupu prema poslu, usprkos mnogim preprekama na koje su nailazili, njihova su poduzeća bila u stalnom usponu i vjerojatno bi daruvarsko gospodarstvo imalo visok doseg da ga u tome nije prekinuo Drugi svjetski rat. Zbog toga znatno prije njegovog izbijanja bankovni kapital prestao se prelijevati u povećanje industrijske proizvodnje: nije se unaprijedila djelatnost u pivovari, ljevaonici željeza, građevinarstvu i uslužnoj djelatnosti.<sup>249</sup>

Obitelj Gross je uz brigu za osobni probitak bila i na usluzi svojih građana. Bankovni činovnici koji su radili kod Grossovih nisu bili samo obična „piskarala“ i činovnici nego su bili uključeni u jedan sustav koji se zalagao za obostranu korist, kako banke tako i njenih klijenata. Uz to što se za građanstvo uvela višegodišnja štednja, banka je uvela i povoljan kredit za građane koji su bili u sustavu osiguranja. Za trgovce i obrtnike preuzela je obavezu za njihove kredite i sama ih naplaćivala preko računa dužnika. Time je zapravo banka kupovala takve kredite, a kasnije ih podmirivala od dužnika i time povećavala svoj novčani kapital. U poslovanju se tražilo strogo poštovanje propisanih pravila. Takvu strogost su imali i prema onim svojim štedišama koji često nisu pročitali pravila štednje, kasnili u uplatama, ali nije bilo milosti ni prema njihovim rođacima jer nisu htjeli da se pretvore u karitativnu instituciju. Pream Ezri, iako je banka za svoje klijente preuzela obavezu plaćanja raznih dužnosničkih obaveza, nije se kasnilo, nijedan dan se navedenog duga nije skidao s uložene štednje. Ukoliko netko na računu banke nije imao dovoljno sredstava za dug, platila je to banka, ali je odmah upisala glavnice i nastali kredit za posuđenu svotu. Za poštene ulagače štednje bilo je to dobro rješenje, ali za one „zaboravljive“ dovoljna opomena da se dug mora redovito podmirivati.

<sup>249</sup> Dokument u posjedu autora.

## 7. Kulturni i društveni život u međuratnom razdoblju

Nakon završetka Prvog svjetskog rata daruvarske kulturne udruge su nastavile svoj rad, neke od njih počele su unositi u njih nacionalna imena. U njihovom radu sudjelovale su daruvarski Židovi. U Daruvaru je bila 1922. godine osnovana podružnica *Hrvatska žena*. U Upravnom odboru je bila i Mira Goldberger, a među zamjenicima bila je Greta Morgenstern.<sup>250</sup> Daruvarski Židovi su sudjelovali i u drugim oblicima kulturnog rada u svom gradu. Neki od njih (Muhlbauer, Bauer) nastupali su još 1924. godine u *Daruvarskom pjevačkom društvu*,<sup>251</sup> a veći broj njih je bilo uključen u rad *Daruvarskog muzičkog društva*<sup>252</sup> koje je djelovalo u razdoblju od 1928. do 1940. godine. Bilo je to razdoblje u kojem je kulturna djelatnost nailazila na mnoge prepreke, bila pod kontrolom državnih vlasti u Beogradu koje su odlučivale o svakom javnom kulturnom nastupu udruga, strogo provjeravale sadržaj programa koji se izvodio. Dodatno se od prodanih ulaznica plaćala propisana taksa, ovisno od prodanih ulaznica i određeni postotak za svaki program koji se razlikovao od programa do programa. Događalo se da mnogi takvi programi nisu pokrivali ni troškove njihove organizacije pa je to bio jedan od glavnih razloga da su mnoga kulturna društva krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina prestali s radom ili su smanjili broj javnih nastupa.

Od samog osnivanja *Daruvarskog muzičkog društva* pojedini Židovi bili su uključeni u njegov rad. Nakon osnivanja blagajnički položaj obavljao je Gustav Gross, dok je Josip Gillman bio jedan od voditelja vokalne skupine i sa Augustom Gillman istaknuti solo pjevači. U muškom zboru je 1928. godine pjevao i Eugen Wagner. U istom razdoblju u glazbenom sastavu svirali su Franjo Jenschke, Devider Morgenstern, Muhlbauer i dr. Pavao Fischer, a u ženskom pjevačkom sastavu su pjevale Stefa Kohn, Hanna Krausz, Gizela Mermelstein, Liza Mešeg, Augusta A. Gillmann, Zdenka Mundinger, Ella Rochlitz i Katica Tevich.<sup>253</sup>

U radu *Daruvarskog muzičkog društva* Židovi su sudjelovali i sredinom 30-tih godina prošlog stoljeća, ali u nešto manjem broju, jer je to vrijeme došlo do manjeg zastoja u radu ovog daruvarskog društva. Na blagajničkom položaju 1934. godine spominje se Franjo Jenschke, a 1935. godine među glazbenicima su bili violinista Otto Gross i svirač na glasoviru dr. Pavao Fischer, dok se među pjevačima navode Guido Rethy, tenor pjevač mr. Jaša Strauss i Gera Tevich.<sup>254</sup> O bogatom zbornom pjevanju u Daruvaru svjedoči podatak da su 1936. godine na jednom kon-

---

<sup>250</sup> BENYOVSKY, *Društvo Hrvatska žena...*, 17.

<sup>251</sup> Vjenceslav, HEROUT, Povijesni događaji i zanimljivosti iz daruvarske prošlosti - Daruvarski pjevački zbor, *Vrela*, br. 38, 2013.

<sup>252</sup> Vjenceslav, HEROUT, Daruvarsko muzičko društvo (1927.-1940.), *Vrela*, br. 23/24., 2004., 7.-16.

<sup>253</sup> Isto, Daruvarsko muzičko društvo, 11

<sup>254</sup> Isto, 12

certu sudjelovali daruvarski zborovi *Daruvarsko pjevačko društvo*, *Pjevački zbor društva Zora*, *Društvo Svete Cecilije*, *Židovski hramski zbor* i *zbor Srpske pravoslavne crkvene općine*.<sup>255</sup>

U godinama prije izbijanja Drugog svjetskog rata broj članova Židova u pjevačkom daruvarskom društvu počeo se naglo smanjivati. Vjerojatno i među njima se počeo uvlačiti strah jer su dobro znali što se sve zbivalo u Njemačkoj nakon 1933. godine kada su nacisti došli na vlast. U gradskom *Daruvarskom pjevačkom zboru* 1936. i 1937. godine ipak je nastupalo nekoliko ženskih članova. Među gospođama navode se Nada Breslauer, mr. Blaženka Straus, Ružica Švarcenberg, Cilika Švarcenberg, Amalija Wasserbauer, Anđa Breslauer, Zdenka Fridl, Mina Has i Julija Straus, dok su među muškim članovima bili Leon Patik, Josip Richl i mr. Jaša Straus. U upravom odboru istog društva bili su Amalija Wasserbauer i mg. Jaša Straus.<sup>256</sup>

Osim ovakvih nacionalno mješovitih udruga, zasebno su radile udruge okupljene na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi. Jedna od takvih je već spomenuta židovska ženska organizacija *Izraelsko gospojinsko društvo Sulamith*. Ona su imala uglavnom filantropski karakter, pomagale su socijalno ugroženim pojedincima ravnajući se duhom solidarnosti, suosjećanja i razumijevanja u duhu židovske tradicije. One su priređivale kulturne programe i ostvaren prihod namijenile su za ublažavanje bijede ljudi, posebno žena i njihove djece.<sup>257</sup> Iako su Židovi sudjelovali u kulturnom životu i dali veliki doprinos gospodarskom napredku,<sup>258</sup> daruvarski novinski tisak ih je prije Drugog svjetskog rata prešućivao ili je prema njima širio nepovjerenje. S jedne strane su se divili gospodarskom umijeću daruvarskih Židova, ali u isto vrijeme su na njih gledali kao na ljude koji žive od „tuđeg rada“. U nekim člancima određenih stranačkih novina, izvan Daruvara, oni su bili sotonizirani, iako za to nisu imali nikakvih razloga.

Daruvarski Židovi sudjelovali su i u sportskom životu Daruvaru. Mnogi od njih su bili uključeni u rad *Hrvatskog sokola* koji je radio od 1906.- 1929. godine. U njegovom sastavu radile su nakon rata gimnastička sekcija, puhački orkestar (fanfare) i kulturno-prosvjetni odbor (diletanska grupa) koje su promovale sportski i kulturni život ne samo u svojoj sredini nego i široj okolini. U razdoblju od 1923. u njegovoj upravi, ili u nekim njegovim sekcijama, se spominju Karlo Polak, Ico Pick, Davide Volk, Niki Saucha, Josip Epstein, Pfeiffer, Anka Strenger, Aleksandar Bauer, Ungar, Klingenberg, Spitzer (...).<sup>259</sup>

<sup>255</sup> Isto, 13.

<sup>256</sup> Isto, 15

<sup>257</sup> U popisu Židovskih ženskih organizacija i aktivistkinja 1929./30. se navodi postojanje takve gospojinske organizacije u Daruvaru. Predsjednica je bila Justina Weiss, potpredsjednica F. Epstein, tajnica Š. Kohn i blagajnica J. Pfeiffer. Vidi: Melita, ŠVOB, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010., I-II., 278.-286.

<sup>258</sup> U popisu stanovništva 1921. i 1931. godine po kotarima i gradovima navodi se da je u Daruvaru 1921. godina živjelo 280., a 1931. godine 215 Židova. Vidi: ŠVOB, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, I-II, Zagreb, 2010., 40.

<sup>259</sup> Vjenceslav, HERUT, 150. godišnjica sokolskog pokreta, *Vrela*, br. 37., 2012. i *Vrela*, br. 38., 2013.

U razdoblju između dva svjetska rata bio je u Daruvaru veoma popularan nogomet pa su povremeno u gradu djelovala i dvije nogometne momčadi, između njih je postojao veliki rivalitet. U njima su igrali daruvarski nogometaši raznih nacionalnosti. Tako je 1924. godine u timu DONK (Daruvarskom omladinskom klubu) igrali Ungar, Stark, Klingenberg, Spitzer i Šenauer.<sup>260</sup>

U političkom životu trgovišta Daruvara između dva svjetska rata na raznim položajima u pojedinim razdobljima se spominju Ico Pick,<sup>261</sup> Leo Gross, Josip Holzer, Makso Pfeiffer i M. Mermelstein. Od židovskih organizacija u Daruvaru je postojala cionistička organizacija, a na imanju Dušana Holzera bila je *Hamšara* u kojoj su se omladinci pripremali za Palestinu. Osnovano je zasebno omladinsko društvo *Ester* koje je bilo učlanjeno u *Savez omladinskih društava Jugoslavije*. Postojala je i ženska cionistička organizacija *WIZO*. Prema zapisu Židovska općina u Daruvaru 1930. godine imala je 239 duša.<sup>262</sup>

U glazbenom životu Daruvara za veliki se gubitak smatrala smrt dr. Pavla Fischera pa mu je bio priređen veličanstveni ispraćaj. Tom su prilikom članovi *Pjevačko pjevačko-glazbeno društva* proveli akciju prikupljanja novčanih sredstava kojim su pomogli obitelji oko troškova pogreba.<sup>263</sup> Ovakvo ozračje je vladalo u Daruvaru u predratnim godinama. Međutim u zemljama pod nacističkom vlašću bilo je drugačije. Politika nacizma bila je prepoznata već njegovom pojavom. Nacisti nisu skrivali naum da im je jedan od glavnih ciljeva bilo uništenje Židova. Kako su osvajali zemlje tako su nacisti osnivali logore. Njihovu politiku prihvatile su i ustaše po dolasku na vlast. Prije nego li je proglašena NDH, prostor Hrvatske bio je tranzitan za Židove koji su bježali pred nacističkim progonima. Krajem tridesetih godina prošlog

<sup>260</sup> Vjenceslav, HEROUT, Povijesni događaji i zanimljivosti iz daruvarske prošlosti-Nogomet, *Vrela*, br. 38., 2013. Navedeni igrač Geza Šenauer (Schonauer) bio je otac Vladimira Šenaura (1930.-2013.), poznatog igrača Hajduka. Geza Šenauer se oženio Splićanskom Zorkom Rakelić.

<sup>261</sup> Iso, Isak Pick rodio se kao deseto dijete Hermana Picka i Julije Pick 1885. godine. Nakon Prvog svjetskog rata imao je važnu ulogu u poglavarstvu trgovišta Daruvar. Iz matičnih knjiga Daruvarske židovske općine i ove obitelji moguće je pratiti stalni pokret njenih članova. Stariji njeni potomci rođeni su u Baji u jugoistočnoj Mađarskoj, neki su rođeni u Doroslomu kod Donjeg Miholjca. U Katinacu su rođene prva djeca Hermana i Julije Pick, ona srednje starosti u Katinacu, a ona najmlađa u Daruvaru. Zbog velikog broja njihovih članova neki članovi ove obitelji su se preselili i u Pakrac. Dokument u posjedu autora.

<sup>262</sup> <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=3>. (2. 4. 2017.)

<sup>263</sup> HEROUT, *Daruvarsko muzičko društvo...*, 14.. Pavao Fischer je učinio suicid. Na pogrebu je oproštajni govor održao Josip Richl i u njemu rekao: „...Tko bi od nas još prije dva dana pomislio da će tako iznenada biti pogašena životna svijeća dragog dr. Fischera i time ojačenu suprugu i uciviljenu djecu zaviti u tamu i očaj, a prijateljima i znancima ostaviti jednu osjetljivu prazninu! Genij smrti utrnuo je ovu životnu svijeću u času kad je porodici i okolini trebala najviše da gori i svijetli. I pitam se: pa što je život? A pjesnik bi rekao: ako vam na to ne mogu odgovoriti ljudi, onda upitajte nebo! Da, ali i ono je hladno i šuti u časovima kada ljudi ne odgovaraju! A gruda zemlje? Tu je jedini pravi odgovor: ona jednako prima u sebe i bijedu i sjaj- jedino ona je danas najpravednija!

stoljeća (1939.) u Daruvar su dolazili pojedinačno Židovi emigranti iz njemačkih i austrijskih prostora,<sup>264</sup> da bi u u siječnju 1941. godini došla jedna veća skupina, iz Austrije, nadajući se da će ovdje naći spas.<sup>265</sup>

Ovi novodošli Židovi nisu naišli na dobrodošlicu tadašnjih vlasti. Čini se da su se vlasti Banovine Hrvatske bojale reakcija nacističke Njemačke na prihvaćanje ovakvih židovskih izbjeglica, a postojala je i bojazan da bi se te židovske obitelji mogle tu naseliti i tako povećati broj židovskog stanovništva. Godine 1941. godine proširio se rat i na područje Kraljevine Jugoslavije i daruvarski su Židovi, nakon uspostavljanja NDH, doživjeli istu sudbinu kao i Židovi u evropskim okupiranim zemljama.<sup>266</sup> U Daruvaru je tada živjelo 69 židovskih obitelji sa 205 članova i oko 100 Židova koji su došli u Daruvar iz Austrije prije izbijanja rata.<sup>267</sup>

## SUMMARY

### Contribution of the Jews and the Gross family towards the development of Daruvar, according to the manuscript by Ezra Ukrainček

The sufferings of the Jewish people reach far back into the past. One of them occurred in the first half of the 6<sup>th</sup> century before Christ when many Jews were, for the first time, taken from their homes to the area of one part of the Babylonian empire and created the original Jewish diaspora. They were slaves there up until the second half of the very same century when the Persian emperor granted them their return to the homeland. From then up until the arrival of the first Jewish families to the Daruvar area, a lot has happened. Their way of life changed. After they arrived to Daruvar, they toured the villages as tradespeople, purchased and sold cheaper items. Over time, small-time traders and businessmen appeared among them. Later on, there were doctors, lawyers, and politicians. They became role models for other citizens with their work ethic because they contributed to the entire economy of the Daruvar region. Jews left a deep trace in Daruvar up until World War II. Their contribution is still visible today, in a time when Daruvar counts only a few individuals of Jewish descent. This portrayal casts more light on their inadequately investigated contribution to the Daruvar area.

**Key words:** Jews, Daruvar, Isak Gross, Jewish families, Gross family

<sup>264</sup> HR-DAB, fond 007., Općinsko poglavarstvo trgovišta Daruvar. Predmet: Migracija unutarnja-podaci. U Daruvaru se vodila opsežan zapis o brojnim trajnim odlascima ili dolascima pojedinaca ili obitelji na područje Daruvara od 1. siječnja 1935. do 1. ožujka 1941. godine.

<sup>265</sup> HR-DAB, fond 007., Općinsko poglavarstvo trgovišta Daruvar, 673, 2. 11. 1939.-1944. Zapisnik sjednica općinskog odbora. Pismo Kotarskoj oblasti Daruvar, br. 1255 od 21. 2. 1943. O vremenu dolaska Židova u Daruvar doznajemo iz odgovora iz 1943. godine na jedan upit Hrvatskog crvenog križa kod Kotarske oblasti Daruvar o sudbini židovskog emigranta Paula Straussa, rođenog 1883. godine. U odgovoru se navodi da je u Daruvar došao u siječnju 1941. godine a da je s ostalim emigrantima Židovima 4. kolovoza 1921. po ustaškim vlastima iz Daruvara otpremljen u logor gdje se i tada nalazio.

<sup>266</sup> Prikaz stradanja daruvarskih Židova dala je Lidija, BAT, Jevreji Daruvarske u NOR-u, *Přehled*, XIII, Daruvar, 1990., 8.-45.

<sup>267</sup> BAT, 8.